

Lidové vápenictví v oblasti Javoříčského krasu¹

Karel Faltýnek – Pavel Šlézar – Jiří Ženožička

ABSTRACT

Folk Lime Productin in the Area of the Javoříčský Karst

The contribution deals with the carried out archaeological and ethnographical research outcomes related to the lime production in the area of the Javoříčský Karst. The development of the lime production is divided into four time horizons from the period of the high Middle Ages up to the termination of this small-scale production in the period around the middle of the 20th century. At the same time the study is a survey of the lime producers' life, it deals with the technology of oven construction as well as colloquial expressions for technological procedures and tools for lime production.

KEY WORDS: archaeology, ethnography, lime production, lime oven, Javoříčský Karst

Předmětem našeho zájmu je část oblasti mladečsko-javoříčského krasu, do níž jsme zahrnuli i část krasu konického. Toto území, jež lze rámcově ohraničit obcemi od Kovářova po Ludmírov ve směru od severovýchodu k jihozápadu a od Bouzova po obec Lukou ve směru od severozápadu k jihovýchodu, je součástí Ludmírovské vrchoviny, která zaujímá celou severozápadní část Bouzovské vrchoviny.² Toto území je charakteristické ostrůvkovitým výskytem zkrasovatělých výchozů devonských vápenců³ a širší veřejnosti je známo především díky zpřístupněným jeskyním poblíž obce Javoříčko. Mnoho míst je pozoruhodných také z přírodovědného hlediska, ať již výskytem vzácné květeny, živočichů⁴ či geologických útvarů jako takových.⁵ Jde také o území známé svým velmi bohatým, a z vědeckého hlediska důležitým, mladopaleolitickým osídlením. V konickém krasu je z tohoto hlediska významná jeskyně Průchodnice (k. o. Ludmírov-Milkov, okr. Prostějov), v mladečsko-javoříčském krasu pak Mladečské jeskyně (k. o. Mladeč, okr. Olomouc), Podkova (k. o. Mladeč, okr. Olomouc), Zkamenělý zámek, Březina (k. o. Střemeníčko, okr. Olomouc) a Jezevčí díra, Kadeřín (k. o. Bouzov, okr. Olomouc). Výzkum tohoto fenoménu má na tomto území dlouhou tradici. V případě Mladečských jeskyní a jeskyně Podkovy spočívá význam těchto lokalit především v celoevropském kontextu vývoje mladého paleolitu obecně.⁶

Mimo toto výše zmíněné paleolitické osídlení v Javoříčském krasu zde rovněž existují doklady pobytu člověka i z mladších fází pravěku a rovněž tak i raného středověku. Nejen naše archeologické bádání na tomto území však stále pokračuje, a tak lze do budoucna očekávat další zajímavé poznatky.

V tomto příspěvku se budeme věnovat dosavadním archeologickým, a zčásti i etnografickým výsledkům našich výzkumů v souvislosti s využíváním zdejšího přírodního bohatství, konkrétně místních ložisek vysoce kvalitního vápence. Javoříčský kras je předmětem našeho zájmu již dlouhodobě. Pro lepší přehlednost jsme z chronologického hlediska rozdělili vývoj vápenictví v Javoříčském krasu na čtyři horizonty: „horizont I“ představuje období

vrcholného středověku, „horizont II“ zahrnuje časovou periodu ohraničenou 16.–18. stoletím, dále „horizont III“ vymezuje období průběhu 19. a počátku 20. století a konečně poslední „horizont IV“ zahrnuje přibližně průběh první poloviny 20. století.

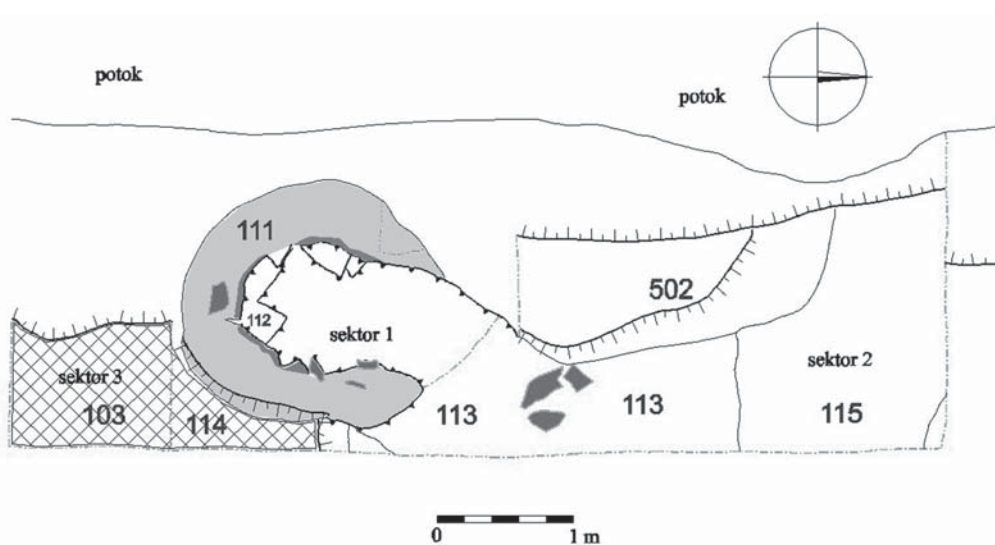
Horizont I (středověk)

Zatím nejstarším archeologicky prozkoumaným výrobním zařízením v Javoříčském krasu identifikovaným jako pec na pálení vápna je objekt nacházející se na katastrálním území obce Hvozď v trati zvané „Na dolech“ nedaleko bývalého mlýna.⁷

Lokalita leží v údolí potoka Špránku ve vzdálenosti cca 1,5 km severozápadně od středu obce Hvozď. Plocha výzkumu leží na louce na břehu drobné vodoteče přibližně 100 m jižně od mostu na křižovatce silnic vedoucích z Hvozdu do Milkova a Vojtěchova.

Roku 2005, v období jarního tání sněhu, došlo k protržení hráze mlýnského náhonu, v důsledku čehož byl ve východním břehu drobné vodoteče – přítoku potoka Špránku – narušen relikt kruhové hlíněné pece se zahloubeným dnem a předpecní jámou. Tyto objekty byly indikovány nápadně do červena propálenou zeminou a přítomností škvárovitých, až sklovitě slinutých spečenin – přepáleného hlinitého výmazu pece. Z důvodu ohrožení pozůstatků tohoto reliktu další erozí svahu vodoteče bylo přikročeno k záchrannému archeologickému výzkumu realizovanému v měsících květnu a červnu výše zmíněného roku.

Prozkoumána byla plocha o délce 6,8 m a šířce max. 1,9 m [obr. 1]. Odkryta byla hlíněná kruhová pec s vnějším průměrem 1,8 m a vnitřním průměrem 1 m, jejíž stěny byly tvořeny tmavě červenou mazanicí k. 111. Ve svrchní partii mazanice byl použit i kámen. Obvodový plášť kopule pece byl zachován do výšky 0,25 m od jílového podloží k. 114, zachyceného v hloubce 0,30–0,40 m pod současným povrchem. Ve vnitřním prostoru pece byly nalezeny fragmenty a kameny vápence, často se sklovitým a slinutým povrchem, dále mazanice, jílovitá hlína a vápno. V hloubce 0,86 m pod současným povrchem se uvnitř pece nacházela ztvrdlá tmavá krusta natavenin k. 112. Vylámané zlomky těchto natavenin se vyskytovaly i pod k. 112, ale kvůli vysoké hladině vody z potůčku nemohlo být dno pece prozkoumáno.

Obr. 1. Půdorysná situace středověké vápenné pece s předpecní jámou k. 501 a soujámím k. 502 ve Hvozdu v trati „Na dolech“, 2005. Terénní kresba: Karel Faltýnek, digitalizace: Jan Grégr.

Severovýchodním směrem na pec navazovala předpecní jáma k. 501 o šířce 1,25 m a zkoumané délce 2,3 m. Podle pedologické sondy byla hloubka jámy více než 0,75 m. Jámu vyplňoval červený mazanícový prach s malými fragmenty mazanic a vápna.

Severně od pece se nacházelo odpadní soujámí na výmet k. 502, tvořený převážně popelem, uhlíky, zlomky mazanic a kameny (k. 115). Zkoumána byla východní část jámy v délce 2,3 m a šířce 0,9 m. Jáma byla narušena tokem drobné vodoteče a byla zachycena v korytě ještě ve vzdálenosti 3,5 m severně a na protilehlém břehu potoka ve vzdálenosti 1,5 m. Soujámí pokračovalo i severovýchodně od zkoumané plochy.

V blízkosti pece ležela 0,2 m mocná vrstva středních a velkých zlomků vápenců, snad připravené vsázky do pece. Vrstva byla zachycena do vzdálenosti 2,5 m jižně od pece [obr. 2].

Toto výrobní zařízení na výrobu vápna lze datovat do období vrcholného středověku, a to podle nálezů keramiky ze 14. století z vnitřního prostoru pece, předpecní jámy a ná-

lezu fragmentu tuhového střepe ze 13. století, ležícího v béžovohnědé jílovité hlíně k. 104 nad podložím (půdní typ). Po celé ploše výzkumu vše překrývala hnědá jílovitá hlína k. 102 o síle 0,2 m se zlomky novověké keramiky (16. století) a drny s podorníčem k. 101.

Prozkoumané relikt středověké pece s doprovodnými objekty nejsou jedinými výrobními objekty na lokalitě. Při povrchovém průzkumu louky v okolí plochy výzkumu byly v krtinách zjištěny zlomky mazanic, strusky a cihel. Nálezy potvrdily i pedologické sondy. Ve vzdálenosti cca 80 m východně se ve svahu při lesní cestě nachází malý vápencový lom.

V údolí potoka Špránku, v tomto případě na katastrálním území obce Hvozdu, tedy pravděpodobně ve středověku a snad i v novověku existovalo zpracovatelské centrum bohaté okolní surovinové základny, tvořené hlavně vápencem a železnou rudou. Dokládá to i název

Obr. 2. Středověká vápenná pec ve Hvozdu v trati „Na dolech“, pohled od jihu, 2005. Foto: Karel Faltýnek.

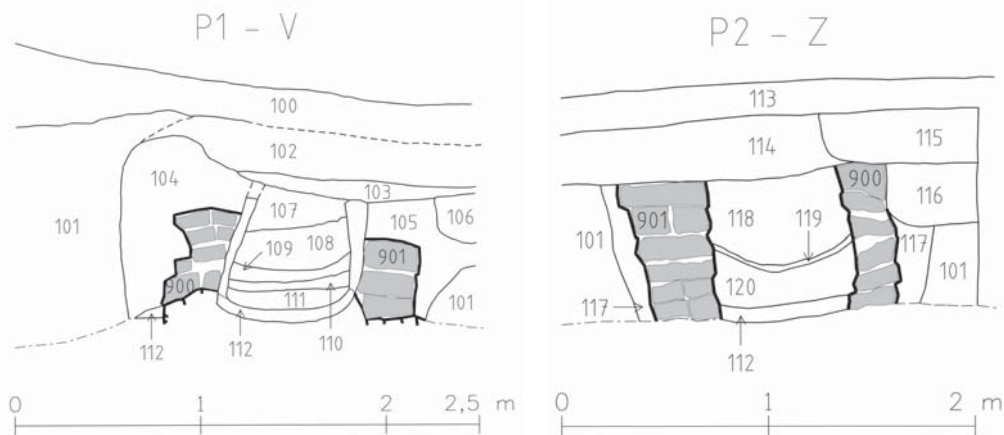
nedalekého cca 150 m vzdáleného mlýna existujícího na mapách prvního a druhého vojenského mapování pod názvem „Hamerský“ a „Pinke“ mlýn.

Pokud se týká pozůstatků středověké výroby vápna v oblasti Javoříčského krasu, pak zcela novým zjištěním v této oblasti je pozůstatek pece dosud neznámé konstrukce nacházející se jen několik desítek metrů východně od Zkamenělého zámku v údolí potoka Špránku na katastrálním území obce Březina.⁸ Pec je bohužel značně narušená turistickou stezkou, avšak nepochybně měla mnohem větší rozměry než pec z Hvozdu. Pomocí zlomků tuhové keramiky byla datována do průběhu 13. století a nejspíše souvisí přímo se stavbou hradu Bránky.⁹

Horizont II (16.–18. století)

Z tohoto hlediska je důležitý další záchranný archeologický výzkum,¹⁰ který byl proveden v extravilánu obce Blažov během měsíce října roku 2008. Při výstavbě přeložky vodovodu ve výše uvedené lokalitě linie výkopu protнула výrobní zařízení – vápenickou pec. Objekt se nacházel v severovýchodním svahu nad nivou Blažovského potoka, který je od nálezu pece vzdálen cca 70 m jihozápadním směrem.

Pec byla zkoumána ve výkopu o délce 2,6 m, šířce 1,3 m a hloubce 1,3 m, orientována byla ve směru východ–západ. Dokumentovány byly dva protilehlé profily [obr. 3, 4], v ploše byla

Obr. 3 a 4. Novověká vápenná pec v Blažově v trati „Niva“ narušená výkopem pro vodovod, protilehlé profily archeologické situace, 2008. Terénní kresba: Karel Faltýnek, digitalizace: Jan Grégr.

pec z větší části zničena starším výkopem pro vodovod. Pec byla zahlobena 1,1 m do podloží a jednalo se o typ zahlobené vápenické polní pece s kameny vyplentovanými stěnami o šířce kolem 0,3 m a s vypálenou vrstvou mazanického výmazu o síle 0,12 m. Ve výplni pece se střídaly vrstvy vzniklé po opakovaných výpalech, tvořené uhlíky, vápnem a mazanicí. Pec s konkávním dnem byla zachována do výšky 0,7 m, po zániku byla překryta 0,3 m mocnou šedou jílovitou hlínou s četnými fragmenty mazanic a kamínky a svahovinou o síle 0,2 m. Sondáží bylo zjištěno, že se jedná o typ s půlkruhovým závěrem o délce min. 1,8 m.

Pec ani její okolí neobsahovala žádné přímé datační nálezy, lze ji zařadit pouze podle typologie pecí zjištěných na Bouzovsku a v Javoříčském krasu. O někdejší existenci celé baterie vápenických pecí v lokalitě „Niva“ existovalo však ještě donedávna v obci Blažov živé ústní podání. Tato archeologicky prozkoumaná pec typologicky spadá do kategorie zahlobených polních pecí s půlkruhovým závěrem, jejichž analogie jsou dosud velice dobře patrné v podobě výrazných terénních relikvů v lesní trati Joklova zmole [obr. 5] jihovýchodně od Kadeřína, pracovními datovanými do 16.–18. století.¹¹ Zde se nachází opět celá baterie těchto pecí, přičemž několik je jich zahlobeno přímo do prudšího svahu nad bezejmennou sezónní vodotečí. Tímto opatřením byla obsluhou pecí sledována pravděpodobně možnost lepšího proudění vzduchu do topeniště během výpalu vsázky a zcela jistě nemalou úlohu sehrála též možnost výhodnější manipulace s palivem, surovinami a samozřejmě i hotovým zbožím. Nejčastější

Obr. 5. Terénní relikt zahloubené vápenné pece v Joklově zmlí u Kadeřína, pohled od jihu, 2010.

Foto: Karel Faltýnek.

současné rozměry těchto zahloubených reliktů jsou 3×5 m, přičemž je nutno zdůraznit, že na této lokalitě nebyly zatím zjištěny u tohoto typu pecí žádné pozůstatky vnitřního kamenného oplentování, tak jak jej známe z Blažova z lokality „Niva“. Upřesnění původních rozměrů a dalších důležitých skutečností bude možné však pouze případnou budoucí archeologickou sondáží. V okolí těchto pecí se místy vyskytují velké fragmenty přepálené mazanice. Pomocí detektoru kovů byla v Joklově zmlí v jarních měsících roku 2010 nalezena železná koňská podkova časově rámcově zařaditelná do období novověku. Dva obdobné terénní reliкty tohoto typu vápenických pecí byly v jarních měsících roku 2011 zjištěny rovněž při lesní cestě z Kadeřína do Javoříčka v trati zvané „Hejnice“. Zcela novým zjištěním je pak objev dalších hned několika desítek pecí tohoto typu (zatím jich bylo napočítáno 30) v údolí potoka Špránku v okolí Zkamenělého zámku, tedy na katastrálním území obcí Březina a Javoříčko. Z tohoto faktu lze soudit, že tento typ zahloubených vápenických pecí byl v oblasti Javoříčského krasu poměrně častý. Potenciál námi sledovaného území, co se týče pozůstatků vápenické výroby, byl dosud vyčerpán jen z malé části, a tak je pravděpodobné, že v budoucnu mohou obdobné objevy ještě následovat. Naskytá se tedy mimo jiné naděje na případné přesnější časové a typologické zařazení tohoto typu pecí.

K archeologicky doloženým vápenickým pecím, a to pravděpodobně novověkého stáří, avšak neznámé konstrukce, lze přiřadit i pozůstatky, které byly zjištěny během rekognoskace terénu v jarních měsících roku 2010 na poli v extravilánu obce Milkova.¹² Šlo o nápadnou kumulaci vápenné suroviny, dále pak přepálených kamenů a slinutých mazanic.

Horizont III (19.–20. století)

Dávná tradice vypalování vápna ve výše uvedených malých polních pecích se v kraji udržela dlouhá staletí a přetrvala tak až do počátku 20. století. Původně pece pronajímala vrchnost poddaným, kteří postupně začali toto řemeslo provozovat ve vlastní režii. Tak vznikla nová tradice, kterou nazýváme „selským vápenictvím“ a jež neodmyslitelně patří k někdejšímu charakteristickému způsobu života obyvatel zdejšího kraje. Vápenictví tvořilo vítaný doplněk hospodářských rozpočtů jinak většinou poměrně chudobných rolníků a námezdních dělníků. Pro toto období se můžeme již opřít i o písemné zprávy, a tak víme, že tato drobná hospodářská činnost byla provozována na Konicku v Březině, ve Hvozdu, v Jesenci, Kadeříně, Milkově, ve Veselíčku a Vojtěchově, na Litovelsku pak ve Hvozdečku, v Olešnici, Střemeníčku a Blažově.¹³

Náš výzkum se zaměřil především na obce Kadeřín a Blažov. V období 19. a 20. století byly k vypalování vápna používány již poněkud pokročilejší typy malých otevřených šachtových přetržitých pecí, jež byly tvořeny konstrukcí z lomového kamene, a to podkovovitého či oválného půdorysu s topným otvorem v průčelní zdi. Vzhled těchto pecí je znám díky obrázku ze Střemeníčka, dále díky unikátně zachovalému plánu na postavení polní vápenky Josefa Vlčka z Vojtěchova, ale zejména díky dosud již patrně jediné existující vápenické peci v Blažově, stojící na pozemkové parcele číslo 33/2 za humny selského statku č. p. 17 patřící rodině Navrátilův [obr. 6].¹⁴ Rozměry a podrobnější historické údaje konkrétně o této vápenické peci uvádí Miroslav Papoušek, a proto se omezíme pouze na připomenutí faktu, že poslední výpál vápna v této peci proběhl roku 1913 tehdejším majitelem panem Mořicem Navrátilem. Z dodatečně

Obr. 6. Blažov, Navrátilova vápenice na pozemkové parcele číslo 33/2 za humny selského statku č. p. 17, pohled od severovýchodu, 2008. Foto: Karel Faltýnek.

dohledaných účetních dokladů, jež naposledy vlastnil dnes již zesnulý pan Josef Navrátil,¹⁵ a které Miroslav Papoušek neměl k dispozici, uvádíme ukázkou z roku 1892, z níž vyplývá toto:

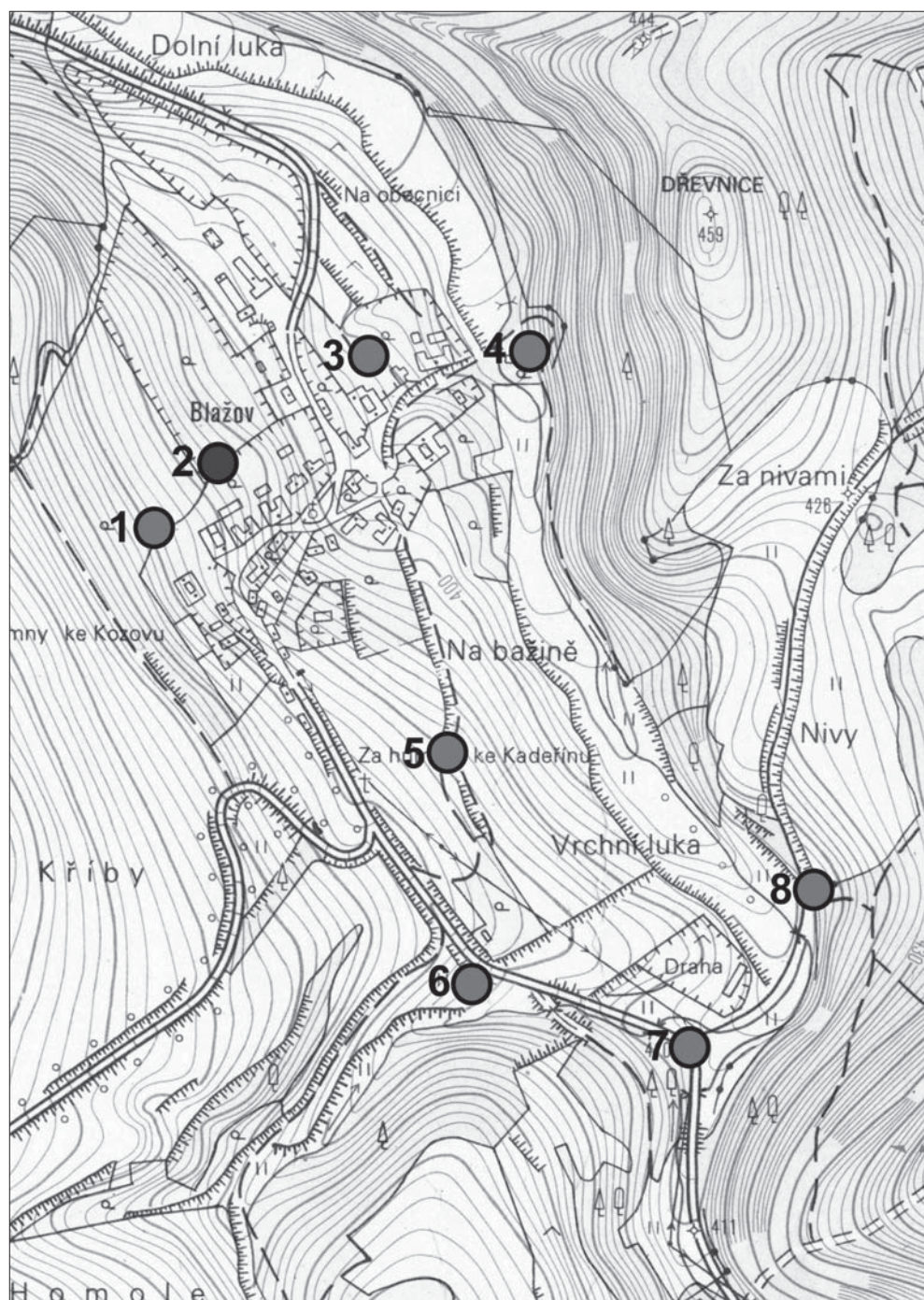
Výdaje:		
Za dříví na vápno	185 zl.	10 kr.
Kameň na vápno	43 zl.	66 kr.
Od pálení vápna	36 zl.	15 kr.

Příjem za vápno:		
Za vápno	710 zl.	20 kr.

Čistý zisk z vypáleného vápna tedy činil 445 zl. 29 kr. Položka 36 zl. 15 kr. „od pálení vápna“ znamená částku vyplacenou specializovanému odborníku, který býval majitelem pece pro každý jednotlivý výpal najímán a který ručil za kvalitu zboží a zároveň prováděl veškeré manuální práce spojené s touto činností. V Blažově a Kadeříně se tento člověk nazýval „palač“ anebo „palič“. Pro zajímavost ještě uvádíme roku 1892 utracenou částku za kořalku, jež se tehdy běžně požívala během každé namáhavější manuální práce a samozřejmě i během pálení vápna „palačem“ a která činila 16 zl. 50 kr. Šlo o nápoj s obsahem 20 % alkoholu a lidově se mu říkalo „zednická kořalka“.¹⁶ Pro úplnost je třeba ještě dodat, že celkový výnos hospodářství Mořice Navrátila roku 1892 činil 1119 zl. 90 kr. a celkové výdaje činily 1006 zl. 85 kr., z čehož je patrné, že výnos z pálení vápna činil poměrně významnou část zisku celého hospodářství. Připomínáme ještě, že surový vápenec se v okolí obce Blažova nevyskytuje, a proto byl dovážěn z kamenolomů v okolí obce Kadeřína, kde naposledy fungoval tzv. Žákův lom. Co se týče stávajícího vzhledu této vápenické pece, lze se právem domnívat, že jej získala někdy po roce 1904, neboť v účetních dokladech Mořice Navrátila nacházíme ve výdajích výše inkriminovaného roku položku 5 korun „Za Nakres na vápenku“.

V Blažově byly během 19. století, některé ještě na počátku 20. století, prokazatelně v činnosti tyto vápenické pece [obr. 7]:¹⁷ „Sléhova“, jež patřila k č. p. 10; „Dvořákova“ k č. p. 12; „Dominova“ nebo také „Ženožičkova“ k. č. p. 14; „Sloukova“ k č. p. 9 [obr. 8]; „Studených“ v „Nivách“, jež patřila k č. 16; „Navrátilova“ k č. p. 17; „Číhalova“ k č. p. 18. Roku 1939 během stavby silnice do Kadeřína byla jedna pec, která tehdy již neměla pamětníka, odkryta „V hlěnik“ a v 80. letech 20. století při stavbě vodovodu byly údajně odkryty tři vápenické pece v trati „Niva“, z nichž jedna byla prozkoumána při opětovném odhalení roku 2008 (viz výše).

V Kadeříně prokazatelně fungovaly během 19. a na počátku 20. století tři vápenické pece [obr. 9]. „Žákova“ (původně tzv. Škurkova), v níž se pálilo ještě po roce 1945 (k tomu viz níže, zejména pak „horizont IV“), ta patřila k č. p. 6. Další náležela rodině Oháňkově a stávala poblíže jejich usedlosti při cestě vedoucí k vjezdu do dvora. V současnosti je její terénní relikt patrný jako nevysoký kopeček vzniklý tak, že v 50. letech 20. století byl do ní ukládán domovní odpad. Poslední kadeřínská vápenická pec patřila rodině Švecové k č. p. 4. Mužští příslušníci tohoto rodu bývali nejčastěji lesníky, ale současně vlastnili zemědělskou usedlost, v níž též provozovali hospodu. Jejich vápenická pec stávala na louce patřící k hospodářství u příjezdové cesty z Blažova do Kadeřína přibližně v místě, kde je dnes křižovatka lesní cesty do Javoříčka. Do současnosti z ní nezůstaly žádné rozpoznatelné stopy.

Obr. 7. Blážov, polohy vápenických pecí: 1 – Číhalova, 2 – Navrátilova (dosud zachovalá), 3 – Dvořáková, 4 – Sléhova, 5 – Sloukova, 6 – Ženožičkova, 7 – bezejmenná, objevená při stavbě silnice ve 30. letech 20. století, 8 – „V nivách“.

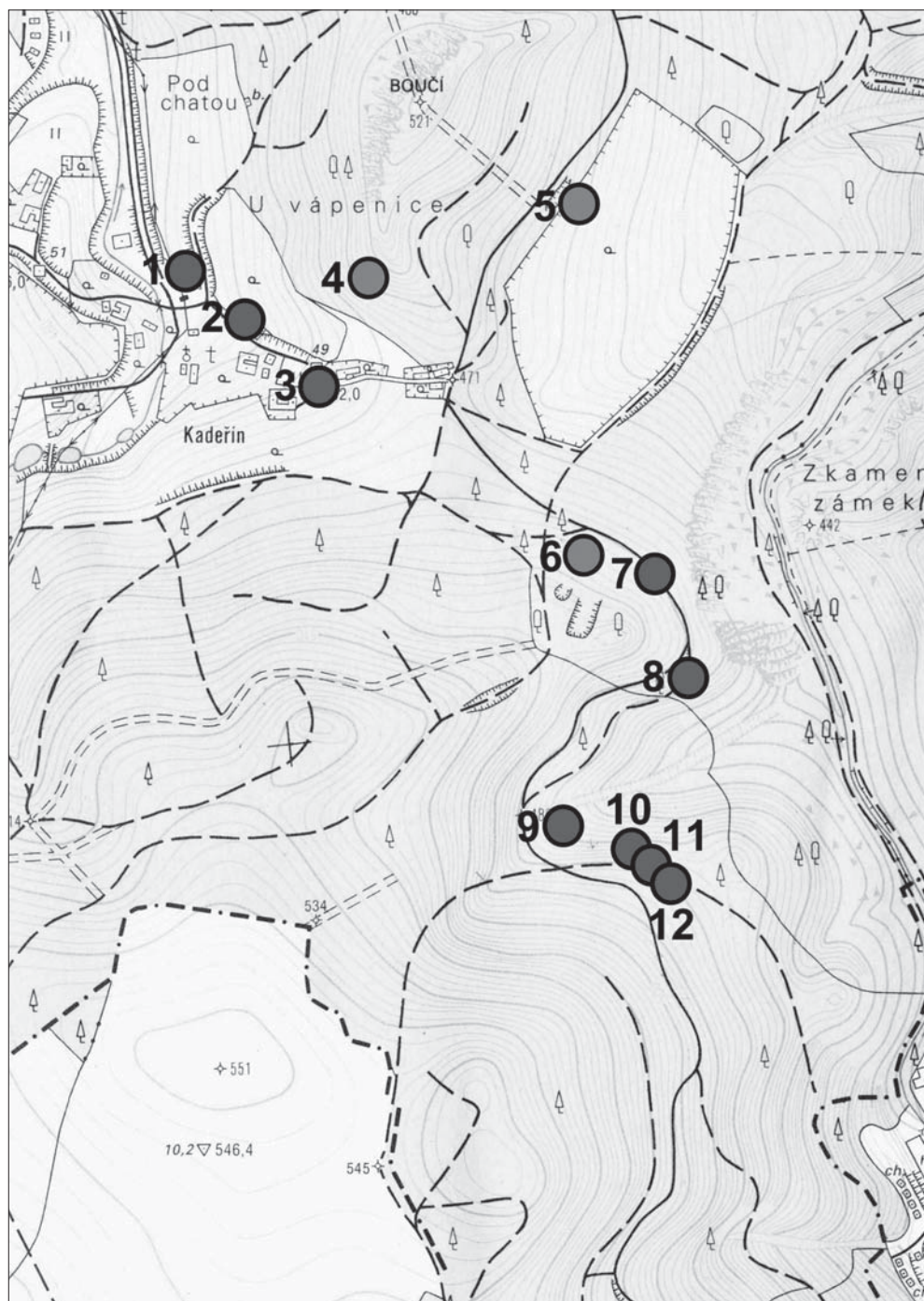

Obr. 8. Blažov, dnes již zaniklá tzv. Sloukova pec náležející k č. p. 9, stojící při polní cestě jižně od stávající zástavby obce, první polovina 20. století. Foto: archiv autorů.

Prokazatelné pozůstatky dalších dosud známých pecí v extravilánu obce Kadeřína, v různém stupni zachovalosti, avšak bez toho, že by dnes byli známi jejich majitelé, jsou vyznačeny rovněž na obr. 9, kde jsou zároveň zaznamenány i pozůstatky dosud známých těžebních areálů včetně výše zmíněné baterie pecí v Joklově zmolí, jež řadíme k „horizontu II“. Každá z výše zmíněných pecí, náležející do námi navrženého „horizontu III“, byla svým způsobem originální. Ačkoliv všechny pracovaly na stejném principu, v detailech se však od sebe lišily.¹⁸ Někteří hospodáři mívali navíc třeba dvě, výjimečně však i tři pece. Zatímco v jedné z pecí se páliło, v druhé se připravovala vsázka. Stavební dokumentace k pecím se začala pořizovat až od období kolem roku 1900, před touto dobou si každý vápeník stavěl svoji pec především dle vlastních zkušeností a možností.

Osud prakticky všech výše zmíněných vápenických pecí byl takový, že během času byly z různých důvodů rozebrány a použity buď jako stavební materiál do základů nových budov, anebo jako suroviny ke zpevňování tehdejších polních cest, případně z důvodů, že překážely zemědělskému obdělávání pozemků.

V okolí Kadeřína se těžil vápenec zejména v panském lomu vpravo od cesty z Kadeřína do Vojtěchova (tzv. Žákův lom), a v „Boučích“ na tzv. Valachu. V dřívějších dobách se ale nepochybně sbíral a lámal po lese prakticky kdekoli, kde to bylo možné. Do dnešní doby o tom svědčí značné množství různých terénních reliktních, které nacházíme v širokém pruhu území od kaderské stráně „Boučích“, a to až za „Joklovu zmolí“. Vytěžený vápenec vápeníci bouzovskému panství platili, a to i v případě, že si jej nalámali sami. Tato surovina byla odvážena do okolních vesnic, zejména do Kadeřína, Blážova, ale i Milkova. Vápenec se však těžil i ve větších lomech, což prováděli nejčastěji specializovaní dělníci, kteří měli zkušenosti

Obr. 9. Kadeřín, polohy vápenických pecí v obci: 1 – Švecova, 2 – Žákova (fungovala ještě po roce 1945), 3 – Oháňkova; a v extravilánu: 4–6 těžební areály (č. 6 – u tzv. Žákova lomu), 7–12 – zejména baterie pecí v trati „Joklova zmla“.

a znali, jak mají kámen štípat podle vrstev s co možná nejmenší námahou. Tvrdší kámen se musel rozbíjet pomocí ocelových klínů a těžké palice. Na zvětralou skálu postačil však společně s patřičnými zkušenostmi třeba jen obyčejný dřevěný sochor. Skála se ovšem dobývala i pomocí střelného prachu, v pozdějším období pak dynamitu. V takovém případě se do skály vyklepaly pomocí speciálního sekáče („majzlu“) a velkého kladiva otvory o průměru asi 2,5 cm a hloubky přibližně 60 cm, což trvalo obvykle nejméně půl dne. Poté se dovnitř naládoval černý střelný prach, přiložila se zápalnice („cinšňura“), dobře se vše utěsnilo jílem a potom odpálilo. Po takovémto odstřelu se většinou utrhl kus skály. Pokud byly takoveto kameny větší, než bylo třeba, musely se rozsekávat na menší kusy paličkou s klínovým ostrím připomínající sekeru „kalač“. Vápencové kameny určené pro vsázku do vápenické pece musely totiž mít patřičný rozměr a tvar. Podle použití a uložení kamene do pece se kámen štípal na větší kusy zvané „krový“, „klíny“, „ramena“, z těch středních byly vybrány „velké hrče“, „pleskáče“, „malé hrče“ a z menších zbytků potom „lístky“ a „tríště“. Každý kámen měl podle výše zmíněných názvů v peci svůj účel. Takto připravený kámen byl v panském lomu naměřen na kubatury a prodán vápeníkovi. V největším zachovalém lomu vpravo od cesty za Kadeřínem do Vojtěchova je dodnes patrné ve skalním masivu mnoho ručně navrtaných zbytků otvorů pro nálože sloužící k odstřelu skály. Čím byla skála odstřelena je dodnes rozpoznatelné dle toho, že střelný prach skálu pouze odlomil, zatímco stopy dynamitu jsou tvořeny zrnitými drobnými prasklinami vybíhajícími z místa výbuchu nálože.

Vápenické pece byly budovány pokud možno co nejbližší ložisek vápence, aby se materiál nemusel daleko dovážet, a další rozhodující věcí byl dostatek dřeva na vytápění. Toto dřevo bylo rovněž těženo v panských lesích a prodáváno vápeníkům.

Výstavba pece na pálení vápna („vápenice“) měla rovněž svoje pravidla, která vycházela z mnohaletých zkušeností a osvědčených praktik. Pec se vyzdívala z kamene, a to nejčastěji z kulmské droby, jenž byl vápeníky zván „modré kamení“, ale také „sěvák“, případně „drola“. Pec byla z větší části zapuštěna v zemi, přičemž vždy byla snaha o její zabudování do mírného svahu, což jednak napomáhalo snadnější obsluze a rovněž zajišťovalo lepší udržení tepla během výpalu. Obvykle měla tvar komolého jehlanu, přičemž nad terén vyčníval pouze tzv. tarásek. Během stavby bylo nutno nejprve zbudovat „popelník“. K tomu sloužily tzv. prahy, což byly kusy lomového kamene v průřezu 30 × 20 cm, asi 1,2 m dlouhé, které se zasekaly rovněž do komolého jehlanu a pokládaly se stejnoměrně od sebe, užší stranou dolů, aby popel dobře propadal a pec měla dobrý tah. „Prahů“ bylo zapotřebí pět kusů a musely se mezi sebou dobře zaklínovat, aby se nemohly posunout. Topeniště mělo tvar elipsy obvykle o rozměrech 1,1 m × 0,6 m a vysoké bylo asi 0,6 m. Nazývalo se „pícké“. Příkladací otvor byl „čelesno“. Jakmile bylo toto hotovo, vyzdívala se dále dutina pece pro ukládání vápence na pálení. Měla vždy rovněž eliptický tvar, a to nejčastěji 1,8 × 1,2 m. Nakonec se vyzdila plošina s okrajem, tedy onen „tarásek“. Ze země vyčnívalo pouze okolí „popelníku“ a „čelesna“, aby bylo možno pec obsluhovat. Spáry mezi kameny uvnitř „vápenice“ se vymazávaly hlínou „slínovicí“, která musela být náležitě plastická. Záleželo opět na zkušenostech, aby vymazávka plnila dobře svoji funkci.

Jakmile byla „vápenice“ hotová, tak se po jejím náležitém proschnutí provedlo „založení“ vápence. Nejprve se skládaly „pleskáče“, kterými bylo obloženo dno pece nad „píčkou“ dvěma „šáry“. Měly rozměr 10 × 15 × 5 až 6 cm. Následovaly čtyři páry „krovů“ o rozměrech 50 × 50 × 12 až 15 cm, jež se proti sobě vzepřely a vytvořily tak vlastní topeniště. Na něj byly položeny tři páry „ramen“ přibližně obdobných rozměrů jako „krový“, avšak poněkud slabší. Toto všechno se vypodložilo a upevnilo pomocí „klínů“. To byly kameny o rozměrech 30 × 30 × 8 až 10 cm. Na toto se pak skládaly „velké hrče“ proloženy „pleskáči“ a „malé hrče“, a to tak, aby

každý kus do dalšího kusu pevně zapadal, ale přitom musely být mezi jednotlivými kameny malé průduchy, aby oheň a žár mohl při pálení rovnoměrně pronikat celou pecí. Horní vrstva byla tvořena nejprve „tříští“, což byly drobné úlomky vápence a na ty se ještě naskládaly úlomky „lístky“. Na závěr se položily „škrutě“, což byly kusy kamene z „droly“ o velikosti zaťaté lidské pěsti. Na „škrutě“ se narovnaly „pekáče“ rovněž z „droly“ a tomuto celému se říkalo „kuže“. Takto poskládaná pec byla připravena k zapálení. K vlastnímu vypalování vápna se používalo jakékoli dřevo, které bylo dle možnosti k dispozici. Měkké dřevo mělo menší výhřevnost, bylo jej potřeba více a výpal trval poněkud déle, tvrdého dřeva s větší výhřevností bylo potřeba méně. Dřevo se řezalo na polena o délce 0,6 až 0,8 m a potom se silnější špalky štípaly na menší štípy, aby se daly snáze vkládat do pece. U každé vápenice byla k dispozici dřevěná koza na řezání dřeva, což se provádělo i v průběhu pálení. Dřevo se rovněž uskladovalo do zásoby pod přístřeškem – „boudou“, která stávala u každé vápenice a tato současně sloužila k přechodnému uskladnění vypáleného vápna. K zapálení pece sloužilo suché chrástí, třísky a veškerý drobný dřevěný odpad. Na toto se do pece narovnálo asi pět dřevěných „štíp“ a zatopilo se. Nejdříve se z pece valil bílý kouř s vysokým podílem vodní páry. S postupným nárůstem teploty se vsázka i vyzdívka pece vysušovala, kouř houstnul a postupně zčernal. To bylo znamením, že pec je již vysušená. Mezitím se zpracovávalo a připravovalo další potřebné dřevo. Jak polena v peci odhořívala, přistrkovala se postupně nová a do útrob pece se zastrkovala dřevěným bidlem „šaračem“, kterým se zároveň občas vyhrábl i „popelník“. Takto se topilo celý den a většinou k večeru se začal černý kouř měnit opět v bílý, avšak štiplavý. Teprve nyní dostávala pec správnou teplotu a „palač“ musel pečlivě sledovat stupeň a vzhled rozžhaveného kamene pod „pekáči“ a „škrutěmi“. Na „tarásku“ se proto pomocí dlouhých kovářských kleští nadzvedávaly některé tyto „pekáče“ a „škrutě“. Pokud byl někde kámen tmavší, znamenalo to nižší teplotu, než jaká byla zapotřebí, a tak bylo nutno zvednout „pekáče“, čímž se zvýšil tah vzduchu a teplota se vyrovnala. Takto se musel dávat pozor po celou noc, což vyžadovalo značné soustředění a zkušenost příslušného „palače“. Ideální bylo, pokud se při práci kvůli odpočinku mohli střídát dva „palači“. Výsledná kvalita vápna totiž záležela na rovnoměrné teplotě pece, a proto nesměl „palač“ například usnout, případně se nějak rozptylovat. Na konci pálení se kameny „vejpalu“ zbarvily do zlatova až běla a vypadaly jako by byly průhledné. Takto bylo zapotřebí udržet pec asi 1–2 hodiny a přikládat se muselo s velkým citem, což opět vyžadovalo náležitě zkušenosti. Pokud začaly kameny ztrácet ostrost obrysu, musel se oheň omezit, aby se kámen nepřepálil, vápno by potom bylo v tzv. košulce, což je tvrdá kůra z roztaveného kamene. To se mohlo stát v případě, pokud by „palač“ naložil do pece v této rozhodující chvíli více dřeva, než bylo zapotřebí. Mohlo však dojít i k opačnému extrému. Pokud by byly v peci příliš velké kusy vápence a teplota výpalu poněkud nižší, projevílo by se to tím, že kámen by nebyl celý „průhledný“ a uprostřed by měl tmavý odstín. V takovém případě bylo pak vápno nedopálené a při jeho hašení se v něm objevovaly kusy nevypáleného vápence. Z tohoto důvodu bylo nutné dodržovat patřičnou velikost kamenů při vkládání vsázky do pece, jak bylo popsáno výše. Vespod topeniště byly velké vápencové bloky proto, jelikož tam byla největší teplota a postupně směrem nahoru se dávaly menší kusy kamene. Jak plamen ohně procházel vsázkou, tak jeho teplota totiž postupně klesala. Kvalita vsázky měla zásadní vliv na výslednou kvalitu vápna. Ukončení výpalu probíhalo tak, že se do pece přikládalo již jen po dvou polenech, aby se pouze udržovala potřebná teplota. Výpal končil obvykle ráno anebo během dopoledne, což záleželo především na druhu použitého dřeva. Pec se nechávala chladnout celý den, obvykle až do večera. Jakmile se teplota vsázky snížila natolik, že vypálené vápno bylo možno z pece vybrat, bylo tak neprodleně učiněno a zboží uloženo do kůlny. Tím se mohl případně připravit a založit výpal nový. „Rozdělávání

pece“, tedy vybírání vsázky, mělo rovněž svá pravidla. Nejdříve se odstranil horní příkrov pece, „pekáče“ a „škrutě“, které se uložily bokem a bylo je tak možno použít pro další „výpal“. Pec se vybírala postupně, horní vrstva „lístky“ a „tříšť“ do slaměných mís, přičemž byly zapotřebí na rukou rukavice, které se šily obyčejně podomácku ze starších „cajkových“ hadrů. Dlaňová část spolu s prsty byla zpevněná starou kůží. Vybírání pece se muselo provádět opatrně a pomalu, aby se příliš nevířil vápenný prach a aby vápno zůstalo v kusech. Zvířený prach leptal dýchací sliznice, a proto bylo vhodné mít přes obličej vlhký hadr. Čím níže, tím větší a více horké byly kusy vápna, a proto mívali vápeníci kolena ovázána starými cajkovými hadry a nejlépe se tato práce prováděla ve dvou. Nejtěžší a nejteplejší byly „klíny“, „ramena“ a „krovy“, které se také nejhůře z pece dostávaly. Když bylo všechno vápno z pece venku, uložilo se do kůlny na čistě zametenou zem a přikrylo se plachtou. Tyto práce obyčejně končily až k večeru. Příští den zrána se případně mohla založit do pece další vsázka a mohlo se započít s dalším vypalováním.

Vápno bývalo v kůlně uloženo co možná nejkratší dobu, aby vychladlo. Pokud by se naložilo na dřevěný povoz předčasně, hrozilo tak jeho vznícení, přičemž takovýto požár nebylo možno polévat vodou. Pokud k němu přeci jen došlo, muselo se vápno rychle naházet na zem. K rozvozu vápna se používaly běžné vozy „rafáky“, kde byla korba zhotovena z desek. Říkalo se mu také „deščák“, neboť korba měla dno z desek a rovněž tak i „bočnice“ a „čela“. „Bočnice“ byly zapřeny v „klanicích“, které v poloze udržoval napínací řetěz. Byly to stejné vozy, které se používaly při zemědělských pracích, ale na rozvoz vápna se používalo čistých desek, aby nedošlo ke zbytečnému znečištění vápna hnojem či zeminou. Vápno se nakládalo „do obloučku“ od předního čela vozu směrem dozadu, přičemž vápeník dbal na to, aby fůra měla pěkný tvar. Potom se na vůz nasadily vozové „vobroučky“, poslední byla nakloněna nad kočího, aby jej chránila v případě nepohody. Na „vobroučky“ byla natažena tuhá lněná plachta, která chránila vápno před případným deštěm. Pokud by vápno začalo samovolně na povozu hasit, vznítit by se plamenem.

Na sklonku 19. a počátku 20. století se vápno ještě prodávalo na objem, později však již na váhu. Zpočátku tedy vápeníci vozili sebou normované několikalitrové škopíky, které však časem nahradil mincír. Na jednu fůru se zhruba naložila vsázka z jedné pece, což bylo přibližně šest metrických centů vápna.

Co se týče režijních nákladů, tak za dřevo na jeden výpal se platily v průměru tři zlaté, další zlatka se platila v případě, že si vápeník nalámal kámen sám; pokud kupoval kámen již nalámaný, tak poplatek byl samozřejmě přiměřeně větší. Prodej jedné fůry vápna vydělal zhruba 12 zlatých, takže na fůře byl čistý zisk přibližně osm zlatých, což bylo přes veškerou dřinu považováno za dobrý výdělek. V průběhu času se z některých chalupníků stali profesionální „palači“, kteří vápno jenom vypalovali a přenechávali sedlákům, majitelům pecí, kteří je svými koňmi již jen rozváželi. Později, když se některý z „palačů“ tak zvaně „zmohl“ a vydělal si na vlastního koně, často v režii majitele pece vypálené vápno i rozvážel. Ve vesnici, kde chtěl vápeník prodávat, upozorňoval na svoji přítomnost hlasitým charakteristickým zpěvavým voláním, které bylo pro každého typické a nezaměnitelné. V dědinách vždy první vyběhli z chalup zvědaví kluci a záhy za nimi postupně přicházely obyčejně zákaznice se slaměnkami a košíky, což mělo svůj charakteristický kolorit. Odbyt vápna, byť nejčastěji v malém množství, byl vcelku zajištěn z toho důvodu, že na vesnicích bývalo zvykem zejména zjara něco bilit a líčit. Někdy se stalo, že někdo potřeboval větší množství vápna například na výstavbu domu, a tak v tom případě byl výpal proveden na konkrétní zakázku. Vápeníci měli však ve zvyku jeden před druhým úzkostlivě tajit trasu, kde hodlá vápno prodávat. Tak se někdy stalo, že pokud jej jeho kolega třebaš být i jen o několik dnů předešel, tak ten co přijel později, prodával

svoje zboží velmi těžko. Během svých cest prožili vápeníci často mnoho originálních historek. Pokud se vápenická pec nacházela poblíž zástavby příslušné obce a právě v ní probíhal výpal, měl život kolem ní zcela specifický ráz zajímavý zejména z etnologického hlediska.¹⁹ Do dnešních časů o tomto faktu svědčí rovněž i několik unikátně zachovalých písní s vápenickou tematikou,²⁰ charakteristických vyprávěnek²¹ a pověstí.²²

Praktické a technologické zkušenosti získávané v průběhu staletí týkající se vápenictví se nepochybně často dědily z otce na syna a tak na Bouzovsku v minulosti existovalo hned několik rodů, které se specializovaly přímo na některý druh z výše uvedených činností. Zajímavostí také je, že například vápeníci z Blažova a Kadeřína měli svoje tradiční odbytiště zejména na Moravskotřebovsku a Svitavsku, zatímco třeba z Veselíčka se vápno vozilo spíše do hanáckých rovin.

Horizont IV (do poloviny 20. století)

Toto období je charakterizováno dozníváním vápenické malovýroby, případně pokusy o její zdokonalení, avšak především nástupem průmyslové velkovýroby, jež v Javoříčském krasu dodnes reprezentuje především firma Vitoul v Mladci s velkolomem, která zahájila svou činnost již roku 1914.

Z tohoto hlediska je důležité vyprávění pana Jana Jančího z Veselíčka.²³ Pamětník vzpomíná, že za jeho života, kdy se pálením vápna zabýval ještě přibližně do roku 1925 jeho otec, existovala ve Veselíčku krátkodobě malá šachtová vápenka rodiny Nátrovy, obdobné konstrukce jakou vlastnili u Jančích, dále v Kadeříně malá vápenická pec Hynka Žáka (viz níže), ve Střemeníčku Müllerova vápenka;²⁴ tam ovšem byla v činnosti i malá kruhová vápenka rodiny Šiškovy, kteří již před 2. světovou válkou rozváželi zboží malým nákladním autem, které však bylo značně poruchové. Pan Jančí také ještě přímo pamatuje malou vápenickou pec ve Vojtěchově, jež patřila Josefu Vlčkovi. Dále si vzpomíná i na výrobu vápna v šachtové kruhové vápence, která krátkodobě fungovala poblíž obce Kovářov a která je dnes chráněnou technickou památkou (viz níže). Pec rodiny Jančích se nacházela při silnici ve směru z Veselíčka na obec Lukou. Pan Jan Jančí si na rozměry této vápenické pece již nevzpomíná, bylo to snad něco kolem 4 m, z jedné vsázky bylo možno získat až 15 metrických centů vápna, což představovalo plně naloženou koňskou fůru. Jako topiče rodina zaměstnávala jistého pana Františka Vařeku z Veselíčka, jehož otec rovněž lámal potřebný kámen v kamenolomu zvaném lidově „Špláz“. Je to skála dosud se vypínající západně od obce Březina nedaleko dnešních javoříčských jeskyní. Trhání skály se provádělo střelným prachem. Tento vápenec byl velmi kvalitní surovinou, jednalo se o tzv. bílý vápenec, který byl poněkud měkký, velmi čistý, a po vypálení velmi kvalitním zbožím, které prakticky nemělo konkurenci. Zákazníky bylo velmi vyhledáváno a pamětníkův otec vždy jako ukázkou této kvality před zákazníkem kladívkem rozklepnul hroudu surového vápna, která byla skutečně bílá jako čerstvě padlý sníh. Z výše uvedeného kamenolomu se tento „bílý vápenec“ nehodil jako stavební materiál na cesty, k tomuto účelu se používal tzv. šedý vápenec, který byl tvrdší a k pálení vápna se již tak dobře nehodil, nehledě k tomu, že jeho ruční těžba přinášela samozřejmě větší obtíže. Doprava kamene ze „Šplázu“²⁵ přinášela značné obtíže, neboť kámen se k peci vozil zejména v zimě, kdy býval sníh, kluzko a zároveň šlo o poměrně hodně prudký kopec. Brzda povozu nestačila, muselo se „hamovat“ řetězem „na ostro“, což se provádělo připojením řetězu k loukoti povozu. Kolo se pak netočilo, a tzv. dělo. Tento způsob dopravy byl tedy poněkud nebezpečný a přikračovalo se k němu ve chvílích, kdy koně nebyli schopni cestou z kopce povoz udržet. V zimě se také k peci přivážela zásoba dřeva, které v té době bylo laciné a byl jej nadbytek. Dodávky sjednával tehdejší lesní zaměstnanec pan Severin Vařeka. Kolem pece

a přilehlé silnice tak mívali u Jančích narovnáno až 50 m³ dřeva. Polena se do pece dávala přímo metrová, na jednu vsázku se spálily přibližně 4 m³ a vypalovací proces trval nejméně 12 hodin, dalších přibližně 24 hodin pec vychlázala. Kvalita výpalu závisela na zkušenosti paliče, přičemž někdy se mohlo stát, že zejména vápno ve vyšších částech pece nebylo zcela dostatečně vypáleno a uprostřed hroudy zůstal ještě surový kámen. Život kolem vápenice probíhal v obdobném duchu, jak bylo uvedeno výše; přicházeli sousedé na besedu, vyprávělo se o všem možném, zejména vysloužilí vojáci vzpomínali na své příhody z první světové války, omladina zpívala, hovořilo se o děvčatech, popíjelo se. Pálení probíhalo vždy od jara do žní, kdy buď pálení skončilo úplně, případně dle poptávky se ještě během raného podzimu několik výpalů provedlo. Byla vždy snaha čerstvě vypálené zboží co nejdříve prodat, neboť skladováním klesala jeho kvalita a drobilo se na prach. V zimě se nepálilo nikdy, neboť ani na zboží nebyl žádný odbyt, líčení a bílení chalup bylo z pochopitelných důvodů možné jediné za teplého počasí. Při rozvážení se vyvolávalo a zboží se prodávalo na váhu, vážilo se mincířem. Lidé obvykle kupovali vápno v množství od 5 do 10 kg, ceny bývaly pohyblivé, a to buď dle poptávky, anebo momentálních nákladů a šlo obvykle o částku 1,50 Kč za 1 kg. Důvod likvidace rodinné pece pan Jančí již neví, ale rodina se rozvážením vápna zabývala dále, neboť ačkoliv mimo tuto činnost obdělávali 8 hektarů polí, stále se prodej vyplácel, což bylo vítaným přínosem do rozpočtu. Zboží nakupovali buď od firmy Vitoul, nějakou dobu také v Kovářově, dokud zdejší vápenka byla v činnosti, avšak zboží se bralo i z Vitošova na Zábřežsku. V Kovářově jim zboží vydával a navážil vždy přímo správce tamější vápenky hajný Josef

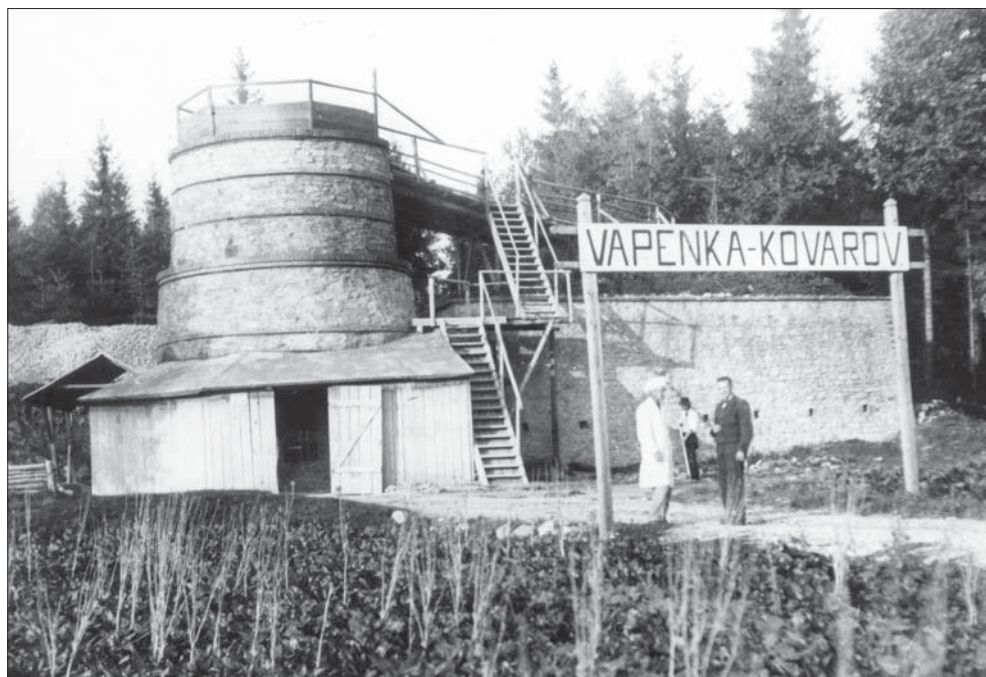

Obr. 10. Kadeřín, detail šamotové vyzdívky tzv. Žákovy pece náležející k č. p. 8 v intravilánu obce, pohled od jihu, 2007. Foto: Karel Faltýnek.

Spurný, který býval tak ochotný, že i v neděli ráno bylo možno jej v této záležitosti oslovit. Pan Jančí začal rozvážet vápno s jedním koněm přibližně od svých 18 let. Tuto činnost prováděl nezávisle také jeho bratr, který byl o šest roků starší, a zároveň i otec, který později bydlel sice v Březině, ale měl rovněž jednoho koně. Živnost byla zapsána na tatínka, kterému synové odevzdávali výdělek a který také platil z živnosti příslušnou daň. Koupené zboží skladovali doma ve velikých bednách a aby se co nejvíce zamezilo jeho rozpadání, bývalo vždy pečlivě přikryto plachtami a celtami. I tak však bylo žádoucí rozprodat výrobek co nejdříve, provádělo se to po částech. Že by se celá zásoba zboží prodala najednou, se stávalo málokdy. Vždy byla ovšem snaha se veškeré zásoby „zbavit“ nejdéle do 14 dnů. Pokud pamětník jezdil s koněm, tak z domova vyjížděl obvykle kolem půlnoci. Jezdilo se převážně polními cestami tzv. Lěpkama, takže těmito zkratkami se během rána obvykle dostal již do Olomouce-Neředína. Koňmo takováto obchodní cesta trvala nejčastěji dva dny, kdy nocleh býval obvykle zajištěn u různých známých sedláků, kdy pan Jančí měl takovou jejich velikou důvěru, že se mohl klidně ubytovat i za nepřítomnosti majitelů usedlosti – již vždy věděl kde je uschován klíček, koně mohl vypřáhnout a dát do maštale a v klidu přespat a druhý den pokračovat v cestě dále. S koněm jezdil pamětník nejčastěji na výše zmíněné Olomoucko, Prostějovsko a Konicko. Později si však pořídil traktor „Svoboda“, nejprve typ 10 v roce 1947 a o rok později „Svoboda“ typ 15 přímo ve výrobním závodě v Mladé Boleslavi v Kosmonosích za tehdejších 60 000 korun, přičemž určitou částku si půjčil ve spořitelně, avšak neobešlo se to i bez zemědělských naturálií, neboť bylo poměrně krátce po válce a potraviny byly na lístky. Takto se doprava zboží značně zrychlila, cesta trvala již obvykle jen jeden den a navíc se dalo zájždět i do vzdálenějších oblastí, jako byl například Moravský Beroun anebo Jílová, Pohořany a přilehlé okolí. S traktorem pan Jančí jezdil rozvážet vápno až do 50. let 20. století. Jelikož však odmítal vstoupit do Jednotného zemědělského družstva, byl obviněn „z rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví“, zatčen a půl roku vězněn a souzen z tohoto „přečinu“. Věznitelé mu sice žádnou trestnou činnost neprokázali, avšak rozvážení vápna tím v rodině Jančích definitivně skončilo. Vlivem násilné likvidace firmy a zabavení všech účetních dokladů nejsou tyto dnes již bohužel k dispozici, ba ani žádné firemní razítko či alespoň obálky.

Do námi navrhovaného „horizontu IV“ náleží dnes již v podstatě archeologizované pozůstatky tzv. Žákovy pece v obci Kadeřín [obr. 10]. Jde o zbytky vlastně dvou malých šachtových pecí, které se nacházely přímo vedle sebe. Pokud byla v činnosti jedna, ve druhé se chystala vsázka na další výpal. Stěny pecí jsou vyzděny ze šamotových cihel, původní výšku pece již není možno určit, ale měřitelný průměr jedné z nich je téměř přesně 1 m. Hynek Žák z č. p. 8, mimo to, že obdělával 10 hektarů polí, v těchto pecích pálil vápno ještě po roce 1945.²⁶ Jednalo se tedy zřejmě o malovýrobce, který v Javoříčském krasu odolal konkurenční velkovýrobě nejdéle. I tento vápeník si sjednával paliče, kterým byl jistý Navara z Kovářova.

Kromě malých polních šachtových pecí byly postaveny na Litovelsku u Střemeníčka a mezi Hvozdeckem a Kovářovem, během prvního čtvrtletí 20. století, dvě mohutnější a dokonalejší jednoduché šachtové vápenky, patrně z důvodu, aby zdejší vápeníci mohli lépe konkurovat výkonným kruhovým vápenkám. Dodnes se dochovala, bohužel prakticky v havarijním stavu, pouze šachtová vápenka u obce Kovářov.²⁷ Fungovala poměrně krátkou dobu, a to od roku 1931. Postavena byla v režii tehdejších majitelů chudobínského velkostatku šlechtické rodiny Freiss-Terschů. Blíže se jí však již zabývali jiní autoři, a tak alespoň přinášíme dosud nikde nepublikovanou unikátní fotografii z doby její činnosti [obr. 11], a pro srovnání též fotografii jejího současného stavu [obr. 12].

Obr. 11. Kovářov, šachtová vápenka majitelů chudobínského velkostatku šlechtické rodiny Freiss-Terschů, 30. léta 20. století. Foto: archiv autorů.

Obr. 12. Kovářov, šachtová vápenka, současný stav, pohled od jihu, 2008. Foto: Karel Faltýnek.

Závěr

Naše dosavadní poznatky lze tedy shrnout do těchto faktů. Pokud se týká prokazatelně středověkých vápenických pecí („horizont I“), známe z oblasti Javoříčského krasu prozatím dvě. Pec z Hvozdu byla jednoduché kruhové a částečně šachtovité konstrukce zhotovená z kamene a hliněné mazanice, přičemž se vyznačovala svými nápadně malými rozměry. Byla nepochybně součástí celé baterie takovýchto obdobných pecí. Naproti tomu dosud neprozkoumané reliktu pece objevené u hradu Bránky ukazují, že v oblasti Javoříčského krasu musíme pro toto období počítat s jistou velikostní, ale nepochybně i konstrukční, variabilitou těchto výrobních zařízení.

Námi navrhovaný „horizont II“, náležející do období novověku, je charakteristický tím, že pece bývají nejčastěji zahloubeny přímo do terénu, přičemž měly v podstatě dvě základní modifikace. Patrně poněkud starší je typ, kdy stěny zahloubené pece byly tvořeny nejspíše pouhou hliněnou mazanicí (viz typ pecí v Joklově zmoli, trať „Hejnice“ a údolní niva potoka Špránku). V poněkud pozdějších dobách bývalo topeniště podkovovitého tvaru vyzděno z kamene a mazanic pouze vymazáno (viz pec z Blažova, trať „Niva“). Velikostí se jednotlivé pece v rámci baterií od sebe příliš nelišily, vzdálenosti mezi nimi bývaly často pouhých několik, na nejvýš však desítek, metrů. Pro tyto baterie je zároveň charakteristické jejich umístění v extravilánech dnešních obcí, přímo na ložiscích vápence; pracovníci tvořící jejich obsluhu k nim tedy v podstatě docházeli, případně zde přespávali v provizorních boudách. Další charakteristikou baterií těchto pecí je fakt, že bývají vždy zbudovány v terénu, který byl dopravně dostupný (tedy podél lokálních cest, kudy mohl přijet povoz) a při jejich stavbě byla nepochybně zohledňována blízká přítomnost nějaké vodoteče, byť tato mohla mít jen sezónní charakter.

„Horizont III“ je charakteristický tím, že tzv. selské vápenky bývaly již výhradně zděné z kamene, stále sice poněkud zapuštěné do okolního terénu, ale nejtypičtější je pro ně skutečnost, že bývaly budovány již téměř výhradně v intravilánech obcí, i když často spíše v zadnější části parcel. Tím byl sledován jistý odstup od obytných stavení a na ně navazujících hospodářských budov. Suroviny, vápenec a dřevo, se často dovážely i z několikakilometrových vzdáleností. Tento horizont je také charakteristický tím, že máme k dispozici částečně již písemné prameny a rovněž i jisté množství unikátního etnografického materiálu (písň, pověsti, příhody ze života vápeníků atd.), což nám do jisté míry umožňuje vytvořit si docela plastický obraz každodenního života lidu v Javoříčském krasu na přelomu 19. a 20. století.

Námi navrhovaný „horizont IV“ je pro oblast Javoříčského krasu charakteristický nástupem průmyslové revoluce, jemuž dosavadní malovýrobci mohli jen stěží konkurovat. Jde tedy v podstatě o závěrečný, neboli zánikový horizont výroby vápna v malých „rodinných“ pecích. Nic na tom nemohla změnit ani snaha vápeníků o různé vylepšení výroby, buď zbudováním větší pece, anebo zavádění motorizovaného rozvozu vápna pomocí traktorů, případně nákladních automobilů. Toto období je také charakteristické snahou konkurovat průmyslové velkovýrobě stavbou menších kruhových šachtových pecí (viz Kovářov a Střemeníčko). Poslední ránu, dalo by se říci „z milosti“, pak drobnému podnikání uštědřila v Javoříčském krasu tzv. socializace vesnice (viz případ uvěznění pana Jana Jančího z Veselíčka a násilná likvidace jeho živnosti), spojená zároveň s poměrně rychlým zánikem tradičního způsobu života obecně.

Poznámky

- ¹ Výsledek je financován z institucionální podpory Ministerstva kultury na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace Národní památkový ústav územní odborné pracoviště v Olomouci.
- ² Demek, J. (ed.): *Hory a nížiny. Zeměpisný lexikon ČSR*. Praha 1987, s. 330.
- ³ Blekta, J.: *Kras mezi Konicí a Litovlí*. Prostějov 1932.
- ⁴ Novák, V. – Hudec, K. (ed.): *Živá příroda*. Brno 1997, s. 24.
- ⁵ Demek, J. – Novák, V. (ed.): *Neživá příroda*. Brno 1992, s. 55–56.
- ⁶ Oliva, M.: *Pohřebiště kromaňonců v Mladečských jeskyních*. Olomouc 2003; Svoboda, J. (ed.): *Prehistorické jeskyně*. Brno 2002, s. 46–47; Svoboda, J. a kol.: *Paleolit Moravy a Slezska*. Brno 2009.
- ⁷ Faltýnek, K. – Moš, P. – Šlězár, P.: Hvozď (okr. Prostějov), „Na dolech“. *Přehled výzkumů XLVII*, 2006, s. 231.
- ⁸ Autoři by velmi rádi touto cestou poděkovali panu Filipu Šrámkovi z Olomouce za laskavé upozornění na existenci této archeologické situace.
- ⁹ Plaček, M.: *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*. Praha 2001, s. 615.
- ¹⁰ Faltýnek, K. – Šlězár, P.: Blažov (okr. Olomouc), „Niva“. *Přehled výzkumů L*, 2009, s. 341.
- ¹¹ Autoři by rádi touto cestou poděkovali panu Vilému Švecovi z Kadeřína za laskavé upozornění na existenci těchto, ale i jiných níže popisovaných, terénních reliktů v okolí obce Kadeřín.
- ¹² Faltýnek, K.: Ludmírov (k. ú. Milkov na Moravě, okr. Prostějov). *Přehled výzkumů LII*, 2011, č. 2, s. 164.
- ¹³ Papoušek, M.: Polní (selské) vápenky na Konicku a Litovelsku. *Archeologia technica* 20, Brno 2008, s. 129–138 včetně obrazových příloh.
- ¹⁴ Tamtéž.
- ¹⁵ Digitální fotokopie těchto dokumentů je v archivu autorů.
- ¹⁶ K požívání této kořalky při těžké práci lámání vápence v „Žákově kamenolomu“ u Kadeřína se například vztahovalo humorné lidové rčení: „*Kděbě ta kořalka co se v panským lomô ô Kadeřěna vĕpila vĕtekla naráz, toš bĕ zatopila celé Kadeřěna a fšeci bĕ se v ni ôtopilĕ.*“
- ¹⁷ Níže uvedené údaje pocházejí z rodinné kroniky rodu Ženožičků, Blažov č. p. 11, napsané Josefem Ženožičkou (* 1916) někdy po roce 1939. Opis dokumentu je v archivu autorů.
- ¹⁸ Celé níže uvedené vyprávění etnologického charakteru bylo sestaveno dle výpovědí těchto pamětníků: Josef Ženožička z Blažova (* 1916) č. 11, Josef Navrátil z Blažova (* 1929) č. 17, Vilém Švec z Kadeřína (* 1926) č. 4, Jan Ženožička z Kadeřína (* 1926) č. 6.
- ¹⁹ Z tohoto hlediska je velmi zajímavý spisek Karla Slavička, který jej publikoval pod pseudonymem Miloš Milkovský. Milkovský, M.: *Starý palač. Hrst vzpomínek na dobrého dědouše z Podhoří*. Olomouc 1926, vyňato ze sbírky „Co život dal“, díl III., 1926, roč. IX, č. 2. K nesporně zajímavé osobnosti Karla Slavička srovnej: Bartocha, R.: Písmák Karel Slaviček. *Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci* LV, 1946, s. 374–383; Továrek, F.: Rod Slavičků z Milkova. *Štafeta* II, 1970, s. 21–23.
- ²⁰ Písň *Ten kaderské mostek* a *Ten kaderské Škurek* jsou v: Kvapilová, E.: *Lidová píseň Bouzovska* (diplomová práce). Univerzita Palackého, Olomouc 1995, s. 76–78; píseň *Nectavská* v: Křivinková, B.: *Hudební folklór na Malé Hané* (diplomová práce). Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2010, s. 132. Pro ukázkou uvádíme alespoň slova taneční písň *Ten kaderské Škurek*:

1. *Ten kaderské Škurek, deš to vápno páli,
bečečka s kořalkó po pece se váli.
Ref.: Tramtarararija, tramtarararija, tramtarararijarara.*

2. *Jedó vápenice od Vranové Lhote,
stavĕle v Kozově, propile tam bote.
Ref.: Tramtarararija...*

3. Jedó vápenice přímo přes Bezděči,
každé volá vápno, jak to tele bečí.
Ref.: Tramtarararija...

- ²¹ Jde o několik příhod humorného charakteru, jež se vztahují zejména k rozvážení vápna. Nezřídka se totiž stávalo, že zvláště cestou domů se vápeník zastavil i v několika hostincích, a tak přijel domů nakonec samozřejmě bez peněz, neboť je buď propil, anebo prohrál v kartách. O kaderském vápeníku Žákovi se tradovalo, že jednou takto zadlužil v jedné z hospod svůj povoz dokonce i s koňmi, a tak přišel domů po několika dnech pouze s bičem v ruce.
- ²² Strouhal, M.: O strašidelném psu u Kadeřína. *Báje a pověsti*. Loštice 1944, s. 84–87.
- ²³ Magnetofonový záznam rozhovoru s panem Janem Jančím (*1919) ze dne 5. 4. 2011. Archiv autorů.
- ²⁴ Viz též *Chytilův úplný adresář Moravy a Slezska*. Sv. I. I. Morava. Praha 1924, s. 1183.
- ²⁵ Mimo oficiálního názvu kopce má na Bouzovsku výraz „špláz“ (v množném čísle „šplázé“), stejně tak jako výraz „spara“ (v množném čísle „sparé“) a zároveň i výraz „hampéz“ (v množném čísle „hampézé“) ten význam, že se vždy jedná o velmi těžko přístupný terén, zejména lesní, těžko přístupné lesní i polní cesty a tak podobně. Naproti tomu ještě dnes zřídka používaný jiný krajový výraz „člôpek“ (v množném čísle „člôpké“) znamená spíše menší vyvýšeninu anebo kopeček.
- ²⁶ Právě tento muž je oním „Škurkem“, o němž je výše uvedená píseň (viz pozn. 20) a k němu se rovněž váže příběh (viz pozn. 21).
- ²⁷ Mlčák, L. – Žurek, K.: Šachtová vápenka u Kovářova. In: *Sborník památkové péče v Severomoravském kraji*. Sv. 8, Ostrava 1990, s. 133–144.

SUMMARY

Folk Lime Productin in the Area of the Javoříčský Karst

Karel Faltýnek – Pavel Šlázar – Jiří Ženožička

While the oldest archaeologically documented remains of the lime production in the Javoříčský Karst come from the period of the Middle Ages as included in Horizon I by the contribution's authors. Horizon II, also found by means of the archaeological methods, covers the period of the 16th – 18th centuries. This ancient tradition continued through the 19th to 20th centuries when written and ethnographical sources exist and for which Horizon III is suggested. In fact it is the so-called “rural lime production”. The last, final stage, Horizon IV, represents the period up to the middle of the 20th century, characterized by the start of the industrial revolution and an irreversible termination of the small-scale lime production. Preserved material as well as written and narrative relicts of this human activity, so typical for this region once, are its only remains today.